

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

МАГЕРРАМ САБИР ОГЛЫ АЛИЕВ

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ
САМОКОНТРОЛЯ У СТУДЕНТОВ**

6104.01 – Педагогическая психология

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по психологии

БАКУ - 2013

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

MƏHƏRRƏM SABİR OĞLU ƏLİYEV

**TƏLƏBƏLƏRDƏ ÖZÜNƏNƏZARƏTİN FORMALAŞMASININ
PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

6104.01- Pedaqoji psixologiya

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

İş Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Yaş və pedaqoji psixologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Ərəstun Təriş oğlu Baxşəliyev

Rəsmi opponetlər: Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Nübar Muxtar qızı Muxtarova

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Ruhəngiz Mehman qızı Qarayeva

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri
İnstitutunun Psixologiya və yaş fiziologiyası
şöbəsi

Müdafiə “_27_” __11__” 2013 –cü il saat “_____”-da
Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən
FD.02.014 Dissertasiya mürasımın iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi, 23, II korpus, otaq
901

Dissertasiya ilə BDU-nun elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” “_____” 2013-cü ildə göndərilib.

FD. 02.014 Dissertasiya
şurasının elmi katibi

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Rəşid Vəkil oğlu Cabbarov

Sifariş N 897; Tiraj 100
“MBM” nəşriyyatının mətbəəsində
çap olunmuşdur

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Respublikamızda baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, cəmiyyətin bütün sahələrində sürətli inkişaf, dövlətimizin həyata keçirdiyi yeni təhsil siyasəti, dünya təhsil sisteminə effektiv şəkildə inteqrasiya, müxtəlif islahatların həyata keçirilməsi və s. kimi tədbirlər təhsil subyektlərində bilik, bacarıq və vərdislərlə yanaşı, praktik sahələrdə rəqabətə davamlı, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində adekvat özünənəzarətə malik gənclərin formalaşdırılmasını əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur. Təlim prosesində özünənəzarətin inkişaf etdirilməsi təlim situasiyalarında tələbənin özünü adekvat dərk etməsinə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərə daha asan daxil olmasına, verilmiş materialın məqsədyönlü mənimsənilməsinə və tətbiqinə şərait yaradır, çətin situasiyalarda hadisələri daha adekvat qiymətləndirməyə zəmin yaradır. Bununla yanaşı, özünənəzarət insanın müxtəlif situasiyalarda özünütəşkilinə yardımçı olur və onun öz peşəsinin mütəxəssisi kimi formalaşmasına, şəxsiyyət kimi özünütəşdiyinə imkan verir. Məhz özünənəzarət sayəsində insan özünün inkişafının və şəxsiyyət kimi özünüdərkinin zəruri səviyyəsinə nail olur.

Faktlar göstərir ki, təlim prosesində tələbənin mütəmadi fəallığı və adekvat özünüifadə etmə qabiliyyəti bilavasitə özünənəzarətin formalaşması zamanı gerçəkləşir. Tələbələrin özünənəzarət imkanlarının aşağı olması onların stress situasiyalarına davamlılığını azaldır, təlim fəaliyyətinin optimal təşkilinə maneəçilik yaradır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, nəzarət və özünənəzarət məsələlərini özündə ehtiva edən yeni təhsil siyasəti formalaşdırmadan, eləcə də innovativ təlim metodlarından istifadə etmədən təhsil subyektlərində özünənəzarəti inkişaf etdirmək və gərəkli olan nəticələrə nail olmaq çətinidir. Unutmaq olmaz ki, gənc nəsilə yüksək elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasının səmərəli yollarını müəyyənləşdirmək, onların özünüidarəsini, özünürefleksiyasını inkişaf etdirmək müasir təhsilin ən ümdə vəzifələrindən biridir. Bu gün ölkəmizdə tətbiq olunan “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli kurikulumu)” sənədi təhsilin məzmunu, təşkili və qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələləri özündə əks etdirən konseptual sənəd olmaqla yanaşı, bu və ya digər səviyyədə təhsil subyektlərində özünənəzarətin inkişaf

etdirilməsi istiqamətində bir sıra problemlərin həllini nəzərdə tutur. Nəzərə almaq lazımdır ki, məhz özünənəzarətin formalaşma səviyyəsi təhsil subyektlərinin özünügerçəkləşdirməsinin səviyyəsini müəyyən edir ki, bu da onların gələcək perspektivlərinin formalaşmasında elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Bütün bunları nəzərə alıb “Tələbələrdə özünənəzarətin formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri” mövzusunun tədqiqat obyektini kimi seçilməsini məqsəduyğun hesab etmişik.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Özünənəzarət problemi geniş tədqiq edilən məsələlərdən biridir. Tədqiqatçılardan C.B.Rotter, K.Xorni, K.Levin, K.Yunq, F.Zimbardo, Z.Freyd, A.Maslou və başqaları özünənəzarətin insan həyatındakı rolunu araşdırmış, özünənəzarətlə bağlı müxtəlif konseptual modellər yaratmışlar. Problemin digər cəhətləri Q.S.Nikiforov, V.İ.Perequda, Q.A.Sobiyeva, L.K.Nazarova, T.İ.Qavakova, A.V.Speranskaya, O.Q.Nikolayenko və başqaları tərəfindən eksperimental olaraq öyrənilmişdir.

Respublikamızda bu problemlə bağlı sanballı tədqiqat işləri aparılmışdır. Azərbaycan psixoloqlarından B.Əliyev, Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə, M.Həmzəyev, Ə.Baxşəliyev, Ə.Qədirov, Q.Vəliyev, Q.Əzimli, H.Əlizadə, S.Quliyev, R.Əliyev, N.Muxtarova, Z.Veysova, S.Şabanov, R.Cabbarov, R.Qarayeva, N.İsmayılova, U.Qəzvini və b. özünənəzarət probleminin özünütərbiyə, özünüdərk, özünüqiymətləndirmə kimi bir sıra integrativ fenomenlərlə əlaqə və asılılığını tədqiq etmişlər. Olduqca geniş elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətə malik olan bu tədqiqat işlərində problemin ayrı-ayrı cəhətləri öyrənilsə də, problemin bütünlüklə tədqiq olunduğunu söyləmək cətinidir. Bu da problemin müasir dövr üçün aktual olduğunu bir daha diqqətə çatdırır.

Tədqiqatın obyektini tələbələrdə özünənəzarətin təzahür xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın predmeti tələbələrdə özünənəzarətin formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsədi tələbə gənclərdə özünənəzarətin təzahür formaları və xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, onlarda təlim materialına tənqidi münasibətin formalaşmasında özünənəzarətin oynadığı rolun psixoloji təhlilini vermək və tələbə gənclərdə özünənəzarətin inkişaf etdirilməsi yollarını müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın əsas fərziyyəsi. Tələbələrdə özünənəzarətin təzahür

formaları “özünənəzarət sahəsi” yaradıldığı təqdirdə zəruri xüsusiyyətlər kəsb edə və davranışı yönəldən mexanizmə çevrilə bilər.

Əsas fərziyyə ilə yanaşı bir əlavə fərziyyə də irəli sürülmüşdür:

- Tələbələrdə özünənəzarətin formalaşması bir sıra amillərlə yanaşı, onların fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, təlim materiallarına, dərslərinə və özünə adekvat münasibətin səciyyəvi cəhətləri ilə də şərtlənmişdir.

Tədqiqatın vəzifələri. Tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

1. Özünənəzarətin öyrənilməsi ilə bağlı elmi ədəbiyyatın təhlili və sistemləşdirilməsi;

2. Özünənəzarət anlayışının psixoloji mahiyyətinin açılması, konseptual modelinin işlənib hazırlanması, onun ayrı-ayrı yaş dövrlərində inkişaf dinamikası və formalaşma mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi;

3. Özünənəzarətin strukturunun psixoloji təhlilinin verilməsi, onun funksiyalarının ayırd edilməsi;

4. Tələbələrdə özünənəzarət mexanizminin işə düşməsində fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin rolunun göstərilməsi;

5. Tələbələrdə özünənəzarətin təzahür formalarının və xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması, onlarda təlim materialına tənqidi münasibətin formalaşmasında özünənəzarətin təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi;

6. Tələbələrdə özünənəzarətin inkişaf etdirilməsinin yol və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi, bu sahədə nöqsanları aradan qaldırmaq üçün mümkün perspektivlərin dəyərləndirilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq tələbələrdə özünənəzarətin təzahür formaları və xüsusiyyətləri öyrənilmiş, özünənəzarətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərlə, xüsusilə temperamentlə əlaqəsi təhlil olunmuş, özünənəzarətin inkişaf etdirilməsinin yol və vasitələri tədqiqat obyektinə olmuşdur.

İlk dəfə bu işdə:

- Müxtəlif şkalalar üzrə internallığın göstəriciləri ilə fəaliyyət sahəsində özünənəzarətin göstəriciləri arasında müsbət korrelyasiya olduğu aşkarlanmışdır.

- Emosional özünənəzarətin səviyyəsinin tələbələrin fəallıq göstəricilərinə uyğunluğunun zəif olduğu müəyyən edilmişdir.

- Nəticəyə yönəlmiş özünənəzarətin deyil, ilkin özünənəzarətin tələbələrin fəaliyyətində əhəmiyyətli yer tutduğu və təlim fəaliyyəti ilə

bağlı özünənəzarət səviyyəsinin aşağı olduğu aşkarlanmışdır.

- Təlim fəaliyyətində tələbələrdə özünənəzarətin zəruriliyini dərkənin onların davranışında adekvat şəkildə öz əksini tapmadığı ayırd edilmiş, fəaliyyət prosesinin başlanğıcında deyil, sonrakı mərhələsində tələbələrin özünənəzarətə üstünlük verdikləri, lakin onun intensivləşdirilməsinə cəhd göstərmədikləri müəyyən edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Özünənəzarətin öyrənilməsi sahə nəzəriyyəsi çərçivəsində “halqada-halqa prinsipi” nəzərə alınmaqla və “özünənəzarət sahəsi” özünə müqayisə, inam və şəxsi (neytral) etalonları daxil etməklə düzgün nəticələr verə bilər. Müqayisə və inam etalonları şəxsi etalona çevrilirsə, özünənəzarət ideal forma kəsb edə bilər, əks təqdirdə yalnız müqayisə etalonu işə düşür və nəticədə özünənəzarət xarici nəzarətlə əvəzlənir.

- Tələbələrin təlim materialına tənqidi münasibətinin formalaşması prosesində özünənəzarətin təzahürü onların fərdi – psixoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də “özünənəzarət sahəsi”nin yaradılmasından asılıdır.

- Tələbələrin adekvat özünüqiymətləndirməsi ilə özünənəzarəti arasında əhəmiyyətli asılılıq vardır.

- Temperament tipindən asılı olmayaraq özünənəzarətin “zəif özünənəzarət” - “yüksək özünənəzarət” şkalası (Q_3 amili) üzrə göstəricisi tələbələrdə yüksəkdir. İnternallıq üzrə göstəricilərin ən aşağı səviyyəsi melanxolik və fleqmatiklərdə, internallıq üzrə yüksək göstəricilər isə sanqviniklərdə müşahidə olunur.

Tədqiqatın metodoloji əsasları və metodikası. Tədqiqatın metodoloji əsasını müasir psixologiya elmində özünənəzarətin mexanizmləri, strukturu və təzahürləri ilə bağlı ümumelmi müddəalar və prinsiplər təşkil edir. Tədqiqatda K.Levinin “sahə nəzəriyyəsi”nə istinad edilmiş və tədqiqatın konseptual modeli bu istiqamətdə qurulmuşdur. Tədqiqatda müşahidə, eksperiment, müxtəlif tipli anket və testlərdən istifadə olunmuşdur. Tədqiqat 227 nəfərlə aparılmışdır. Alınmış nəticələrin riyazi – statistik təhlili SPSS 17.0 proqramı vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqat nəticəsində özünənəzarət sahəsində tələbələrin yüksək göstəricilər əldə etməsi üçün yaradılmalı olan “özünənəzarət sahəsi”nin perspektivləri müəyyən edilir. Eyni zamanda, tələbələrdə bu prosesin öyrənilməsi pedaqoji psixologiyanın ümumi müddəalarını yeni biliklərlə zənginləşdirir, həmçinin fəal təlim

metodlarının tətbiqi zamanı nəzərə alınmaqla onların effektivliyini şərtləndirə bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tələbələrdə özünənəzarətin formalaşması xüsusiyyətlərinin eksperimental olaraq araşdırılması onların elmi potensialının aşkarlanması istiqamətində yeni perspektivlər müəyyən edir. Bu problemi öyrənməklə tələbələrin təlim fəaliyyətində əvvəlcədən üzə çıxacaq neqativ halları aradan qaldırmaq olar. Tədqiqatın nəticələri ali məktəb müəllimləri üçün elmi-metodik tövsiyələrin hazırlanmasında və xüsusi kursların tədrisində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası. Tədqiqatın nəticələri ADPU-nın Yaş və pədaqoji psixologiya kafedrasının elmi seminarlarında, müxtəlif elmi konfranslardakı məruzə və çıxışlarda müzakirə edilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu, başlıca müddəaları, nəticə və tövsiyələri bir neçə elmi məqalə və məruzə tezisləri şəklində çap olunmuş əsərlərdə öz əksini tapmış və bu yolla aprobasiyadan keçmişdir.

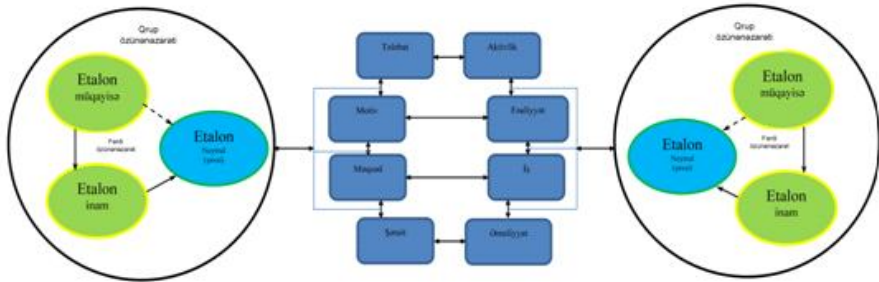
Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

İşin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun işlənmə səviyyəsi haqqında məlumat verilir, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri bildirilir, onun elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır və dissertasiyanın strukturu göstərilir.

Dissertasiyanın "**Psixologiyada özünənəzarət probleminin nəzəri-metodoloji məsələləri**" adlanan birinci fəslə üç yarım-fəsildən ibarətdir. Bu fəsildə özünənəzarət probleminin nəzəri-metodoloji məsələləri öz əksini tapmışdır. I fəslin "**Özünənəzarətin konseptual modeli**" adlanan birinci yarım-fəslində özünənəzarətin ona yaxın olan anlayışlar sistemində, o cümlədən özünütənzim, özünüidarəetmə sistemində yeri müəyyən edilir, onların funksiyaları müqayisə edilir. Burada qeyd olunur ki, geniş anlamda özünənəzarət özünütənzimin funksiyasıdır. Bu isə problemin öyrənilməsində metodoloji dolaşıqlıq yaradır. Yalnız dar anlamda özünənəzarət yoxlanılanın etalonla tutuşdurulması kimi nəzərdən keçirilməklə özünütənzim və özünüidarəetmədən köklü fərqləndirilir və özünənəzarətin öyrənilməsinin metodoloji prinsipləri aydınlaşır. Başqa sözlə, özünənəzarətin meyarlarını müəyyən etmək

imkanı yaranır. Bu yarımşəslə, həmçinin “özünənəzarət sahəsi” anlayışına aydınlıq gətirilir və onun konseptual mexanizmi izah edilir.

Şək. 1.1. “Özünənəzarət sahəsi”nin fəaliyyətlə qarşılıqlı təsiri

Şək. 1.1-dən görünür ki, “özünənəzarət sahəsi” özünə üç etalonu daxil edir: müqayisə, inam və şəxsi (neytral) etalonlar. Bu etalonlar fərdi özünənəzarəti formalaşdırır. Psixoloji ədəbiyyatda özünənəzarəti müxtəlif prinsiplərə görə təsnif edirlər. Qeyd olunur ki, özünənəzarətin zaman prinsipinə görə ilkin, cari və nəticəvi; məkan prinsipinə uyğun olaraq, görmə, eşitmə, taktıl və digər; ixtiyarilik prinsipinə görə isə, ixtiyari və qeyri-ixtiyari növlərini fərqləndirirlər. Bununla yanaşı, struktur prinsipinə görə isə özünənəzarətin bioloji, psixoloji və sosial səviyyələrinin olması göstərilir. Eyni zamanda bu yarımşəslə qeyd olunur ki, şəxsiyyətin yetkinliyi başlıca olaraq özünənəzarətin inkişafı və müxtəlif situasiyalara adekvat reaksiyaların mənimsənilməsi ilə xarakterizə olunur. Həmçinin, xarakterin mütəşəkkilliyinin əsasında özünənəzarətin durduğu diqqət mərkəzinə gətirilir. Ələlxüsus ünsiyyət şəraitinin özünənəzarəti aktivləşdirdiyi göstərilir, iradənin tərbiyəsində də düzgün nəticə əldə etmək üçün xarici özünənəzarətə olan əsas yönəlişdən birdəfəlik imtina etməyin və özünənəzarətə keçməyin zəruriliyi qeyd olunur. Ümumiyyətlə, bu yarımşəslə özünənəzarətin psixi hadisələrlə əlaqəsi araşdırılır və bu sahədə aparılmış tədqiqatlar təhlil olunur.

I fəslin **“Özünənəzarət probleminin işlənilmə səviyyəsi”** adlanan ikinci yarımşəslində özünənəzarətin formalaşması mexanizmləri təhlil edilməklə ayrı-ayrı yaş qrupları və fərqli fəaliyyətlərlə bağlı özünənəzarətin öyrənilməsi üzrə aparılmış tədqiqatların geniş təhlili verilir. Hər yaş qrupunda özünənəzarətin əhəmiyyətlik səviyyəsi, həmçinin özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik fenomen olduğu tədqiqatlar əsasında

göstərilir. Bu sahədə aparılmış tədqiqatlar sistemləşdirilir və onlara münasibət bildirilir.

I fəslin **"Tədqiqatın metodikası"** adlanan üçüncü yarımfəslində tədqiqat zamanı istifadə edilən prinsip, metod və metodik yanaşmalar öz əksini tapmışdır. Tədqiqat üç mərhələdə aparılmışdır. Birinci və ikinci mərhələlərdə, əsasən, sorğu metodlarından istifadə edilməklə yanaşı, formalaşdırıcı işdən və müşahidədən də istifadə olunmuşdur. Üçüncü mərhələdə isə tələbələrlə eksperiment keçirilmişdir. Tədqiqatın I və II mərhələlərində müvafiq olaraq 131 və 227 tələbə iştirak etmişdir. Sınanılanlar, əsasən, I və II kurs tələbələri olmuşdur. I mərhələ 2004-2006-cı illərdə, II mərhələ isə 2007-2008-ci illərdə aparılmışdır. Tədqiqatın III mərhələsində (2009-2010-cu illər) qrup birləşmələri şəklində 96 tələbə iştirak etmişdir.

Dissertasiyanın **"Tələbələrdə özünənəzarətin formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətlərinin eksperimental tədqiqı"** adlanan II fəslı üç yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəsildə tələbələrdə özünənəzarətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərlə əlaqəsi, tələbələrdə özünənəzarətin təzahür formaları və "özünənəzarət sahəsi"nin tələbələrin təlim materialına tənqidi münasibətinin formalaşmasındakı rolu və onun inkişaf etdirilməsi yolları öz əksini tapmışdır.

II fəslin **"Tələbələrdə özünənəzarətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərlə əlaqəsi"** adlanan birinci yarımfəslində temperament tipi və xarakter əlamətləri kimi fərdi – psixoloji xüsusiyyətlərin müxtəlif şkalalar üzrə göstəriciləri özünənəzarətin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə edilmiş, onlar arasında korrelyasiya asılılığının olub-olmaması aşkara çıxarılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, onlar arasındakı asılılıq birmənalı və birbaşa xarakter kəsb etmir.

Temperament tipi, internallıq və özünənəzarət göstəriciləri arasında korrelyasiya
(n=131)

Cədvəl 2.1

	$\bar{I}_{\text{üm}}$ (ümumi internallıq)	Q_3 ("zəif özünənəzarət"- "yüksək özünənəzarət")
Temperament tipi	-0,150	0,017
$\bar{I}_{\text{üm}}$ (ümumi internallıq)	1	0,212*
Q_3 ("zəif özünənəzarət"- "yüksək özünənəzarət")	0,212*	1

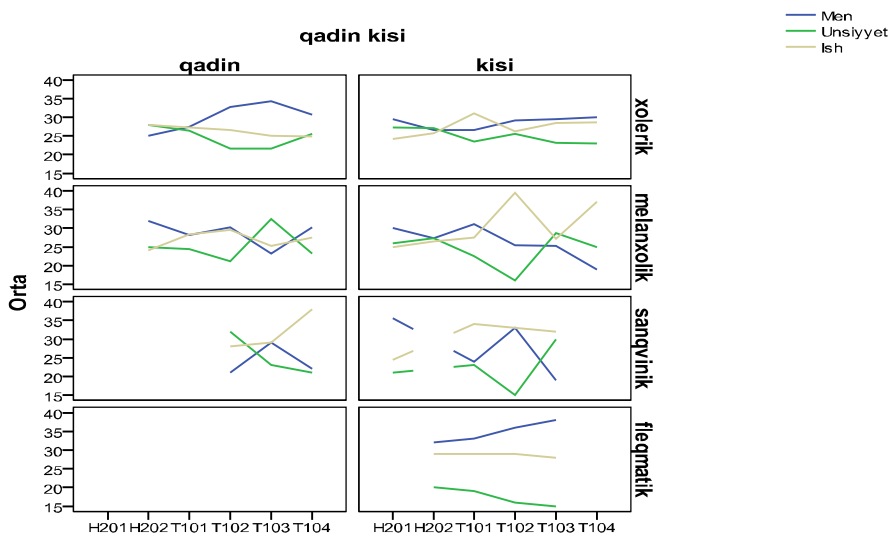
Cədvəl 2.1-dən göründüyü kimi, temperament tipləri ilə Q_3 və $\bar{I}_{\text{üm}}$ üzrə özünənəzarət göstəriciləri arasında korrelyasiya asılılığı əhəmiyyətlik dərəcəsinə çatmır. Q_3 və $\bar{I}_{\text{üm}}$ üzrə əldə edilmiş nəticələr də üst-üstə düşür. Belə ki, 16 PF üzrə yüksək göstəricilər toplamış sınaqlanlar eyni nəticələri internallıq üzrə əldə edə bilməmişlər. Internallıq üzrə yüksək göstəricilər sanqviniklərdə müşahidə olunur. Qeyd etməliyik ki, burada, əsasən, qız sanqviniklər nəzərdə tutulur. Ən aşağı internallıq göstəriciləri melanxolik və fleqmatiklərdə müşahidə olunur.

Şəxsi differensial göstəricilərinin özünənəzarət göstəriciləri ilə korrelyasiyası
(n=131)

Cədvəl 2.2

	$\bar{I}_{\text{üm}}$ (ümumi internallıq)	Emosional özünənəzarət	Fəaliyyətdə özünənəzarət	Sosial özünənəzarət
Qiymət	0,088	0,030	0,129	0,340**
Qüvvət	0,263**	0,114	0,178*	0,104
Aktivlik	0,074	-0,240**	0,008	0,009

Cədvəl 2.2-dən göründüyü kimi, qiymətləndirmə ilə sosial özünənəzarət arasında müsbət korrelyasiyanın olduğu aşkarlanmışdır ($p \leq 0,01$; 0,340**). Qiymət göstəricilərinin üstün olduğunu görmək mümkündür. Deməli, adekvat qiymət və özünüqiymət özünənəzarətə müsbət təsir göstərir. Qüvvət şkalasının göstəriciləri internallığın ($p \geq 0,01$; 0,263**) və fəaliyyət sahəsində özünənəzarətin göstəriciləri ($p \geq 0,05$; 0,178*) ilə müsbət korrelyasiya edir. Aktivlik şkalasının göstəriciləri emosional özünənəzarətlə mənfi korrelyasiya edir ($p \leq 0,01$; -0,240**). Bu o deməkdir ki, emosional özünənəzarətin səviyyəsinin tələbələrin fəallıq göstəricilərinə uyğunluğunun zəif olduğu müəyyən edilmişdir. Cinsi fərqlərə gəldikdə, deyə bilərik ki, qiymət şkalası üzrə temperament tiplərinə görə ən yüksək orta göstəricilər qız tələbələrdə rast gəlinməkdədir.

Şək. 2.1. Qruplar üzrə cinsi fərqlər və temperament tipləri nəzərə alınmaqla “mən”, ünsiyyət və işə yönəlmə üzrə göstəricilər

Şək. 2.1-dən görünür ki, tələbələrin “mən”inə istiqamətlənmə üzrə orta riyazi göstəriciləri (28,87) daha yüksəkdir. Fleqmatik və xoleriklərdə “mən”inə, sanqvinik və melanxoliklərdə isə işə istiqamətlənmə daha aydın özünü göstərir. Tələbələrin müəyyən istiqamətlənməsi göstəriciləri ilə özünənəzarət göstəriciləri arasında korrelyasiya əhəmiyyətli həddə çatmır.

Leonqardın xarakteroloji sorğusunun nəticələrinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, tələbələrin 35,1 %-i (46 nəfər) həyəcanlı şkalası üzrə yüksək ballar (21 bal) toplamışdır. Gördüyümüz kimi, həyəcanlılıq şkalası üzrə tələbələr daha yüksək ballar toplamışlar. Deməli, tələbələr, əsasən, öz təlim fəaliyyətləri və mümkün uğursuzluqları ilə bağlı daha çox narahatlıq keçirirlər. Fleqmatik tipindən başqa bütün tiplərdə ən aşağı ballar distim şkalası üzrə toplanılıb. Tələbələrin ümumi əhval-ruhiyyəsinin aşağı olmaması sevindirici hal sayıla bilər. Yalnız bu əhval-ruhiyyə onların təlim fəaliyyətinə bir o qədər də müsbət təsiri ilə seçilmir.

Aksentuasiya şkalalarının özünənəzarət göstəriciləri ilə korrelyasiyası (n=131)
Cədvəl 2.3

	$\bar{I}_{\text{üm}}$ (ümumi internallıq)	Emosional özünənəzarət	Fəaliyyətdə özünənəzarət	Sosial özünənəzarət
Distim	-0,240**	0,052	-0,074	-0,173*
Qeyri-sabit	0,211*	0,057	0,144	0,196*
Tsiklotimik	0,053	-0,146	0,188*	0,214*
Həyəcanlı	0,151	0,097	0,182*	0,239**
Nümayişkar	-0,124	-0,305**	-0,041	-0,122

Cədvəl 2.3-ə görə, distim şkalasının göstəriciləri ilə internallıq ($p \leq 0,01$) və sosial özünənəzarət ($p \leq 0,05$) göstəriciləri arasında ikitərəfli mənfi korrelyasiya əhəmiyyətli həddə çatır. Həyəcanlı şkalasının göstəriciləri fəaliyyət sahəsində özünənəzarət ($p \geq 0,05$) və sosial özünənəzarət ($p \geq 0,01$) göstəriciləri ilə müsbət korrelyasiya edir. Tsiklotimik şkalasının göstəriciləri fəaliyyət sahəsində özünənəzarət ($p \geq 0,05$) və sosial özünənəzarət ($p \geq 0,05$) göstəriciləri ilə müsbət korrelyasiya edir. Qeyri-sabit şkalasının göstəriciləri internallıq ($p \geq 0,05$) və sosial özünənəzarət ($p \geq 0,05$) göstəriciləri ilə müsbət korrelyasiya edir. Nümayişkar şkalasının göstəriciləri emosional özünənəzarət ($p \leq 0,01$) göstəriciləri ilə mənfi korrelyasiya edir.

İntellekt, emosional sabillik, davranış normativliyi və özünənəzarət göstəriciləri arasında korrelyasiya (n=131)

Cədvəl 2.4

	Q ₃ ("zəif özünənə- zarət"- "yüksək özünənəzarət")	$\bar{I}_{\text{üm}}$ (ümumi internal lıq)	Emosional özünənəza- rət	Fəaliyyətdə özünənəzarət	Sosial özünənəzarət
B faktoru	-0,052	0,127	-0,028	-0,222*	-0,183*
C faktoru	0,198*	0,212*	0,355**	0,195*	0,131
G faktoru	0,206*	0,199*	0,087	0,321**	0,258**

Cədvəl 2.4-dən görünür ki, 16 PF testinin nəticələrinə görə, B faktoru ("intellekt") göstəriciləri fəaliyyət sahəsində özünənəzarət ($p \leq 0,05$) və sosial özünənəzarət ($p \leq 0,01$) göstəriciləri ilə mənfi korrelyasiya edir. C faktoru ("emosional sabillik") göstəriciləri Q₃ ($p \geq 0,05$), internallıq ($p \geq 0,05$), emosional özünənəzarət ($p \geq 0,01$) və fəaliyyət sahəsində özünə-

nəzarət ($p \geq 0,05$) göstəriciləri ilə müsbət korrelyasiya edir. G faktoru ("davranış normativliyi") göstəriciləri Q_3 ($p \geq 0,05$), internallıq ($p \geq 0,05$), fəaliyyət sahəsində özünənəzarət ($p \geq 0,01$) və sosial özünənəzarət ($p \geq 0,01$) göstəriciləri ilə müsbət korrelyasiya edir.

Internallıq səviyyəsi ilə özünənəzarət göstəriciləri arasında korrelyasiya
($n=131$)

Cədvəl 2.5

	Emosional özünənəzarət	Fəaliyyətdə özünənəzarət	Sosial özünənəzarət
$I_{üg}$ (uğursuzluq üzrə internallıq)	0,194*	0,045	-0,017
I_{am} (ailə münasibətləri üzrə internallıq)	0,233**	0,066	0,177*

Tələbələrin internallıq səviyyəsinin çox aşağı olması (ortalama 5,65 bal) aşkar edilmişdir. Uğursuzluqla bağlı internallıq göstəriciləri ilə emosional özünənəzarət göstəriciləri arasında müsbət korrelyasiya ($p \geq 0,05$) əhəmiyyətli nöqtəyə çatır. Bundan savayı, yalnız ailə münasibətləri üzrə internallığın göstəriciləri ilə emosional özünənəzarət ($p \geq 0,01$) və sosial özünənəzarət ($p \geq 0,05$) göstəriciləri arasında müsbət korrelyasiya əhəmiyyətli nöqtəyə çatır.

II fəslin "**Tələbələrdə özünənəzarətin təzahür formaları və xüsusiyyətləri**" adlanan ikinci yarım fəslində tədqiqat nəticəsində istərsə qız, istərsə də oğlan tələbələrdə sosial özünənəzarət parametri üzrə alınmış nəticələrin orta göstəricilərinin emosional və fəaliyyət sahəsində olan özünənəzarətə nisbətən daha yüksək, o cümlədən, emosional, fəaliyyət və sosial özünənəzarət sahəsində qız tələbələrin orta göstəricilərinin oğlan tələbələrə nisbətən daha yüksək olduğu faktı aşkara çıxarılıb. Bu, tələbələrdə "Sosial mən" in daha ön plana çıxması kimi izah olunur. Eyni zamanda, tələbələrin özünənəzarətinin bir sıra psixoloji xüsusiyyətləri sorğu əsasında müəyyən edilib və ətraflı təhlil olunub. Əsasən, tələbələrin ilkin özünənəzarətə əhəmiyyət verib, nəticəvi olana xüsusi diqqət göstərməməsi faktı ciddi tənqid obyektinə çevrilir.

Apardığımız tədqiqat göstərdi ki, emosional sahədə 10 nəfər (4,41%), fəaliyyət sahəsində 58 nəfər (25,55 %), sosial özünənəzarətdə isə 159 nəfər (70,04%) yüksək ballar toplamışdır. İlkin və cari özünənəzarətin orta göstəriciləri qruplar üzrə fərqli şəkildə paylanmışdır. Qız tələbələrdə ilkin özünənəzarət göstəricilərinin (4,11) müəyyən qruplarda

(T-104, F-101, F-102, F-103) oğlanlara nisbətən daha qabarıq ifadə olunduğunu görürük. Oğlan tələbələrdə (T-102, T-103, F-101, F-102) isə cari özünənəzarət göstəriciləri (3,77) daha aydın ifadəsini tapmışdır.

Anket sorğusunun nəticələrinə görə, tələbələrin 82,38 %-i (187 nəfər) “Sizcə, təlim prosesində öz işlərinin düzgünlüyünü yoxlamaq bacarığını inkişaf etdirməyə xüsusi diqqət yetirmək zəruridirmi?” sualına “hə” cavabını seçməklə özünənəzarətə diqqət yetirməyin zəruriliyini vurğulayırlar. Tələbələr zahirən olsa belə özünənəzarətin əhəmiyyətini başa düşürlər. Rəyi soruşulanların 51,10%-i (116 nəfər) “auditoriyada nəzarətin olması sizin üçün önəmlidirmi?” sualına “hə” cavabını verərək auditoriyada nəzarətin olmasını önəmli sayır. Tələbələrin xarici nəzarətdən asılı olmaları onlarda özünənəzarətin istənilən səviyyədə formalaşmaması ilə əlaqədardır. “Əgər dərslə davamiyyət (nəzərə alınmasa) yoxlanılmasa, siz hər gün universitetə gedərsinizmi?” sualına gözlənilədiyi şəkildə sınılanların 56,39 %-i (128 nəfər) “yox” cavabını vermişdir. Sadə görünən bu sual əslində tələbələrdə özünənəzarətin mənimsənilmə səviyyəsi haqqında müəyyən məlumat verir. Nəticəvi özünənəzarətlə bağlı anketdə qoyulmuş “Mühazirəni yazdıqdan sonra onun düzgünlüyünü yoxlayırsınız mı?” sualına verilən cavabların təhlili göstərir ki, tələbələrin yalnız 6,17 %-i (14 nəfər) özünənəzarətin bu növünə əhəmiyyət verir. Qalan tələbələrin 48,90%-i (111 nəfər) bəzən, 44,93 %-i (102 nəfər) isə heç vaxt önəmsəmədiklərini qeyd edirlər. İlkin özünənəzarətin xarakteri ilə bağlı verilmiş “Universitetə gələrkən tələbə üçün lazım olanların hər birini götürdüyünüzü əminlik üçün yoxlayırsınız mı?” sualına tələbələrin 53,74 %-i (122 nəfər) müsbət cavab vermişdir. Hətta sadə görünən bu suala belə tələbələrin 39,21%-i bəzən cavabını vermişdir. Heç təsadüfi deyil ki, bəzi tələbələr qələmi, bəziləri dəftəri, bəziləri də kitabı yaddan çıxardıqlarını söyləyirlər. Özünənəzarətin tələbənin davranışında öz əksini tapması da önəmli məsələlərdən biridir. Bu məqsədlə tərtib olunmuş “Mühazirəni (yaxud hansısa anlayışı) düz yazdığınıza əmin olmadıqda müəllimə müraciət edirsiniz mi?” sualına tələbələrin yalnız 14,10%-i (32 nəfər) “həmişə” cavabını vermişdir. Qalan tələbələrin 64,32 %-i (146 nəfər) “bəzən” cavabını məqbul saymışdır. Özünənəzarətin yüksək səviyyədə olması özünəinamın da artıq olmasını nəzərdə tutur fikrindən irəli gedərək, anketdə xüsusi sual tərtib etmişik. “Kollokvium keçirilərkən yazdığınız cavabın düzgünlüyünə nə dərəcədə əmin olursunuz?” sualına müvafiq olaraq tələbələrin 74,45 %-i (169 nəfər) “nisbətən əmin oluram”

cavabını vermişdir. Yalnız 16,74% tələbə (38 nəfər) “tamamilə əmin oluram” cavabını məqbul saymışdır. Özünənəzarətlə özünəinam arasında korrelyasiya gözlədiyimizin əksinə olaraq, əhəmiyyətli mənfi həddə ($p \leq 0,01$; $-0,181^{**}$) çatmışdır, başqa sözlə, tələbələrin özünəinamı ilə özünənəzarəti arasında əlaqənin zəif olduğu müəyyən edilmişdir. Özünənəzarətin formalaşması səviyyəsi ilə bağlı anketə daxil etdiyimiz “İmtahanda nəzarətçi olmadıqda köçürməyə üstünlük verirsinizmi?” sualına tələbələrin 33,48 % -i (76 nəfər) “hə”, yalnız 25,55%-i “yox” cavabını vermişdir. Qalan tələbələr isə hər iki variantın mümkünlüyünü nəzərə almışlar. Bu suala verilən cavabların təhlili onu deməyə əsas verir ki, özünənəzarət xarici nəzarətdən nəşət edir. Başqa sözlə, tələbələrin özünənəzarətinin işə düşməsi üçün kənardan xüsusi nəzarətin olması gərəkdir. Tələbələr özünənəzarətin davranışda önəmini zahirən olsa da anlayırlar. Belə ki, anketin müvafiq “Sizin üçün işlərinizin (hərəkətlərinizin) düzgünlüyünə nəzarət etməyin əhəmiyyəti varmı?” sualına tələbələrin 80,18 %-i (182 nəfər) “hə” cavabı vermişdir. Tələbələr nəzarət etmənin əhəmiyyətini anlasalar da, nəyə nəzarət etmənin mahiyyətini tam qavramış deyillər. Tələbənin özünənəzarətinin formalaşmasında gələcək perspektivlərin (məqsədlərin) nə qədər önəmli olduğunu və bunun əks effekt verdiyini nəzərə alaraq tərtib olunmuş “Sizə deyilən mühazirənin keyfiyyətindən gələcək uğurunuz asılıdır mı?” sualına tələbələrin 53,30%-i (121 nəfər) “hə” cavabını seçmişdir. Tələbələrə fasilə gərəkli olsa işin hansı hissəsində götürəcəklərini müəyyən etmək üçün tərtib etdiyimiz suala tələbələrin 51,10 %-i (116 nəfər) “işin ortasında” cavabını seçmişdir. Başqa sözlə, cari özünənəzarət tələbələr tərəfindən daha yüksək not almışdır. Özünənəzarət etalonlarının xarakterini və fərdi fərqləri nəzərə almaq üçün tərtib olunmuş “İmtahana hazırlaşarkən sualları hansı ardıcılıqla öyrənirsiniz?” və “Növbəti dərs gününə (seminara) tam hazır olmaq üçün siz aşağıdakılardan hansını edirsiniz?” suallarına tələbələrin 51,10%-i (116 nəfər) “asan”dan-“çətin”ə və 40,97%-i (93 nəfər) “dərsi öyrəndikdən sonra təkrarlayıram” cavablarını vermişlər. Sınanılanların sadəcə 11,45%-i (26 nəfər) “dərsi öyrənmə prosesində təkrarlayıram” demişdir. Tələbələr ehtimal olunduğu kimi, xarici nəzarət olmasa yalnız müəyyən dərslərə hazırlaşacağını qeyd edirlər. “Qiymətləndirmə sistemi olmasa, sizin üçün aşağıdakı əməliyyatlardan hansı daha məqsədəuyğun olar?” sualına “müəyyən dərslərə hazırlaşmaq” cavabını seçən tələbələr 32,61%-i (74 nəfər) təşkil edir. Son “Siz biliyinizin düzgünlüyündən

əmin olmaq üçün aşağıdakılardan hansına üstünlük verirsiniz?” sualında tələbələrin özünənəzarəti ilə onların qiymət və özünüqiyməti arasında asılılığın hansı şəkildə olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışmışıq. Alınmış nəticələr deməyə əsas verir ki, tələbələr özünənəzarət sahəsində daha çox öz nöqteyi-nəzərlərinə üstünlük verirlər. Tələbələrin 64,76%-i (147 nəfər) anket sualına “öz nöqteyi-nəzərimə” cavabını seçmişdir.

II fəslin «**Özünənəzarət sahəsi**»nin tələbələrin təlim materialına **tənqidi münasibətinin formalaşmasında psixoloji rol**u və onun **inkışaf etdirilməsi**» adlanan üçüncü yarımfəslində qeyd edilir ki, tələbələrin təlim materialına tənqidi münasibətinin formalaşmasında özünənəzarət mexanizminin işə düşməsi materialın etalonla tutuşdurulması prosesində baş verir. Eksperimental tədqiqatda alınmış nəticələr fərziyyəimizi təsdiq edir. Bütün qruplar üzrə alınmış nəticələr sıfır bərabərdir, başqa sözlə, müstəqil dəyişən kimi seçilmiş yanlış informasiya heç bir kateqoriyada etalonla tutuşdurulub aşkara çıxarılmamışdır. Nəzarət və eksperimental qruplardakı nəticələr eyni olmuşdur. Hətta II dəyişənin istifadə olunması eksperimentin nəticələrinə ciddi təsir göstərməmişdir. Alınmış nəticələr onu göstərir ki, anket vasitəsilə əldə etdiyimiz nəticələrlə eksperimentdə alınmış nəticələr arasında müsbət korrelyasiya vardır. Tədqiqatın sonunda belə nəticə çıxarılır ki, tələbələrdə təlim materialına tənqidi münasibətin formalaşmasında “özünənəzarət sahəsi”nin yaradılmasının böyük önəmi vardır. Bu, bir daha onu göstərir ki, özünənəzarət etalonları tələbələr üçün şəxsi məna kəsb etmədiyi müddətcə onlarda öyrənmə prosesində şəxsi etalonlar formalaşmayacaq ki, bunlar da “özünənəzarət sahəsi”nin yaradılmaması nəticəsidir.

Psixoloji ədəbiyyatın təhlili və apardığımız eksperimentdən əldə olunmuş informasiya aşağıdakı **nəticəyə** gəlməyə imkan verir:

- Özünənəzarət insanın həyatında önəmlidir: özünənəzarət yoxlanılan şeyin etalonla tutuşdurulması kimi nəzərdən keçirilməklə özünütənzim və özünüidarəetmədən köklü fərqləndirilir və özünənəzarətin öyrənilməsinin metodoloji prinsipləri aydınlaşır. Belə ki, özünənəzarətin meyarlarını müəyyən etmək imkanı yaranır;

- Özünənəzarət tələbələrin təlim fəaliyyətində böyük önəm daşımaqla yanaşı, psixi hadisələrin gedişinə qoşulmaqla onun ahəngdar şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsas mexanizmlərdən birinə çevrilir;

- Müəyyən edilmişdir ki, özünənəzarətin tam strukturunun formalaşması son gənclik dövründən orta yaşlılıq dövrünə qədər davam edir.

Özünənəzarət gənclikdə – nailiyyətə istiqamətlənmə, orta yaşlılıqda – təcrid edilmək qorxusu, son yaşlılıqda – qəbul olunmağa meyl kimi motivlərlə xarakterizə olunur;

-Tədqiqat göstərdi ki, cinsi fərqlər fonunda qiymət şkalası üzrə temperament tiplərinə görə ən yüksək orta göstəricilərə qız tələbələrdə rast gəlinir. Fleqmatik və xoleriklərdə “mən”inə, sanqvinik və melanxoliklərdə isə işə istiqamətlənmə daha aydın özünü göstərir;

- Tələbələrin müəyyən istiqamətlənməsinin göstəriciləri ilə özünənəzarət göstəricilərinin arasındakı korrelyasiya əhəmiyyətli həddə çatmır. Başqa sözlə, tələbənin istiqaməti bilavasitə özünənəzarətin formalaşmasını müəyyən etmir;

- “Hisslərə məruz qalan”–“yüksək normativ davranış” şkalası (G faktoru) üzrə yüksək balları əsasən xolerik və sanqvinik temperament tipli tələbələr əldə etmişlər. Uğursuzluqla bağlı internallıq göstəriciləri ilə emosional özünənəzarət göstəriciləri arasında müsbət korrelyasiya ($p \geq 0,05$) əhəmiyyətli nöqtəyə çatır. Bundan savayı, yalnız ailə münasibətləri üzrə internallığın göstəriciləri ilə emosional özünənəzarət ($p \geq 0,01$) və sosial özünənəzarət ($p \geq 0,05$) göstəriciləri arasında müsbət korrelyasiya əhəmiyyətli nöqtəyə çatır;

- Tələbələrdə özünənəzarətin formalaşması daha çox sosial faktorlarla əlaqədardır. “Özünənəzarət sahəsi” fərdi və qrup olmaqla iki formada təsnif oluna bilər. Fərdi özünənəzarət sahəsi qrup özünənəzarəti sahəsindən daha çox asılıdır;

- İstərsə qız, istərsə də oğlan tələbələrdə sosial özünənəzarət üzrə alınmış nəticələrin orta göstəriciləri emosional və fəaliyyət sahəsindəkinə nisbətən daha yüksəkdir. Emosional, fəaliyyət və sosial özünənəzarət sahəsində qız tələbələrin orta göstəriciləri oğlan tələbələrə nisbətən daha yüksəkdir.

Tədqiqatda “özünənəzarət sahəsi”nin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini **təklif** kimi irəli sürmək olar:

- Tələbələrin “özünənəzarət sahəsi”nin formalaşması üçün onların şəxsi problemləri ilə maraqlana biləcək, hər bir tələbənin fəaliyyətini tənzimləyəcək proqramların işlənilib hazırlanmasını təmin edəcək universitetdaxili konsilium komitəsinin yaradılması;

- Universitetlərdə ayrıca “psixoloji kabinet”lərin yaradılması və ayrıca psixoloq ştatlarının açılması;

- Tələbələr arasında universitetlərarası mübadilənin təşkili və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi, beynəlxalq təcrübənin universitetləri-

mizdə daha da düzgün şəkildə istifadə olunması;

- Hər bir tədris fənni üzrə tələbələrin istifadə edə biləcəyi ensiklopedik informasiya daşıyan və mütəmadi redaktə olunan vahid dərslik nümunəsinin hazırlanması.

Dissertasiyanın əsas müddəaları **müəllifin** aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Özünənəzarət problemi, onun işlənilmə səviyyəsi və gələcək perspektivləri / H.Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş IX elmi konfransın materialları. Bakı: ADPU, s. 65-67

2. Psixologiyada özünənəzarət problemi // Psixologiya jurnalı, Bakı, 2007, № 4, s. 18 – 24

3. Özünənəzarətin formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri // Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərləri, İctimai-siyasi elmlər seriyası, Bakı, 2008, № 2, s.135-140

4. Özünənəzarətin öyrənilməsinin metodoloji əsasları // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin xəbərləri, Təbiət, humanitar və pedaqoji-psixoloji elmlər bölməsi, Bakı, 2010, №6, s. 311-316

5.Tələbələrdə özünənəzarətin təzahür formaları və xüsusiyyətləri // Psixologiya jurnalı, Bakı, 2010, № 3, s. 135-140

6.Tələbələrin təlim fəaliyyətində “özünənəzarət sahəsi”nin formalaşdırılması müasir təhsilin standartı kimi / Beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: BDU, 2011 s. 601-609

7. Психологические особенности формирования самоконтроля у студентов // Поиск-Изденіс. Серия гуманитарных наук, Казахстан, 2011, № 4, с.326-332

8.“Özünənəzarət sahəsi” və tələbələrin təlim fəaliyyətində onun psixoloji rolunun eksperimental tədqiqi // Psixologiya jurnalı, Bakı, 2011, № 1, s. 161-170

9. Tələbələrdə özünənəzarətin təzahür formaları və xüsusiyyətləri / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV respublika elmi konfransının materialları. Bakı: BDU, 2011, s. 344-347

10.“Özünənəzarət sahəsi” anlayışı və tələbələrin təlim fəaliyyətində onun rolunun psixoloji təhlili / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI respublika elmi konfransının materialları. Bakı: AMİ, 2012, s. 280-285

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ САМОКОНТРОЛЯ У СТУДЕНТОВ

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена изучению одной из актуальных проблем современности – психологическим особенностям формирования самоконтроля у студентов. Стремительное развитие в различных сферах общества, новая политика государства в сфере образования, эффективная интеграция в мировую систему образования и другие меры с необходимостью требуют формирования у молодежи как субъекта образования, помимо знаний, и таких навыков, как конкурентоспособность в практических областях, способность контролировать себя. Следует отметить, что в различных ситуациях самоконтроль оказывает помощь в самоорганизации личности и создает условия для ее формирования как специалиста. Именно благодаря самоконтролю человек достигает необходимого уровня самосознания и развития.

Диссертационная работа состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Первая глава диссертации под названием «Теоретико-методологические вопросы проблемы самоконтроля в психологии» состоит из трех параграфов. Здесь нашли отражение вопросы теории и методологии изучаемой проблемы, проанализирована концептуальная модель самоконтроля, определено место в системе самоконтроля близких к этому понятию терминов, таких как саморегулирование, самоуправление, а также проводится сравнительный анализ функций этих понятий. Отмечается, что самоконтроль является функцией саморегулирования, что порождает методологическую путаницу при изучении проблемы. В данной главе систематизируются и комментируются на основе принципа генетического подхода исследования, посвященные данной проблеме.

Вторая глава диссертации «Экспериментальное исследование психологических особенностей формирования самоконтроля у студентов» состоит из трех параграфов. В этой главе освещаются такие проблемы, как связь самоконтроля у студентов с индивидуально-психологическими особенностями, формы его проявления и особен-

ности у студентов, а также психологическая роль и способы развития самоконтроля в процессе формирования у студентов критического отношения к учебному материалу. Отмечается, что создание «поля самоконтроля» имеет важное значение для формирования у студентов критического отношения к учебному материалу.

В заключительной части диссертации обобщаются основные выводы и результаты исследования. Было установлено, что самоконтроль, наряду большим значением, которое он играет в учебной деятельности студентов, вовлекаясь во все психические процессы, выступает также как один из основных механизмов формирования гармонической личности. Самоконтроль молодежи повышает стремление к достижениям.

**PSYCHOLOGICAL FEATURES OF FORMATION SELF-
CONTROL AT STUDENTS**

SUMMARY

Dissertational work is devoted to studying of psychological features of formation of self-control at students as one of actual problems of the present. Prompt development in various spheres of the society, the new policy of the state in an education sphere, effective integration into a world education system and other measures with necessity demand formation from youth as subject of formation, besides knowledge, and such skills, as competitiveness in practical areas, ability to supervise. It is necessary to notice, that in various situations self-control assists in self-organizing of the person and creates conditions for its formation as the expert. Thanks to self-control the person reaches necessary level of consciousness and development.

Dissertational work consists of the introduction, two heads, the conclusion and the list of the used literature.

Dissertational first chapter under the name «Theoretic-methodological questions of a problem of self-control in psychology» consists of three paragraphs. Here have found reflexion questions of the theory and methodology of a studied problem, the conceptual model of self-control is analyzed, the place in system of self-control of terms close to this concept, such as self-regulation, self-management is defined, and also the comparative analysis of functions of these concepts is carried out. It is noticed, that self-control is self-regulation function that generates methodological mess at problem studying. In the given chapter the researches devoted to the given problem are systematized and made comments on the basis of a principle of the genetic approach.

The second chapter of the dissertation «The Experimental research of psychological features of formation of self-control at students» consists of three paragraphs. In this chapter such problems, as communication of self-control at students with individually-psychological features, forms of its display and feature at students, and also a psychological role and ways of development of self-control in the course of formation at students of the critical relation to a teaching material are covered. It is noticed, that creation «self-control fields» has great value for formation at students of the critical relation to a teaching material.

In a final part of the dissertation the basic conclusions and results of re-

search are generalized. It has been established, that self-control, to the dress by great value which he plays educational activity of students, being involved in all mental processes, acts also as one of the basic mechanisms of formation of the harmonious person. Youth self-control raises aspiration to achievements.